

Просторові та часові прислівники з основами *коль, *толь, *сель
в українських підляських говірках

У підляських говірках¹ простежено утворення з префіксами *с-*, *од-*, *по-*, *до-*, дериваційною базою для яких були давні прислівники міри часу *коль, *толь, *сель. Первісно такі структури мали виключно часові значення; просторова семантика для них є вторинною [1, 345]. Нині ж деривати з префіксом *с-* в окресленому ареалі реалізують значення вихідного пункту руху, із префіксом *от-* – тільки значення початкового часового моменту, із префіксами *по-*, *до-* – семантику часової та просторової лімітативності.

Так, для вираження значення вихідного пункту руху вживані континуанти (з типово підляськими рефlekсами етимологічних [o], [e]) відновлених староукр. *ськоль, *сьтоль, *сьсель: *скл'л'*, *скул'* 'звідки, з якого місця; з якої місцевості'; *стуол'*, *стул'* 'звідти, з того місця'; *с':уол'*, *с':ул'*, рідше *с'ц'уол'*, *с'ц'ул'* 'звідси, з цього місця', пор.: *скуол'* 'с'їети страв'н'утк'ї девчи'н'ата? (Старий Корнин); *не бе'дуй, же вун стул' не прибе'жит*, – 'байки, прибе'жит (Грабовець); *с'ц'уол'* му'рашчки 'ін:и раз ви'лаз'ат, би з мура'шин:ика (Дубичі Церковні). Практично в усіх досліджуваних говірках факультативно вживані фонетичні варіанти таких утворень із префіксом *іс-*: *іс'куол'*, *іс'кул'*; *іс'туол'*, *іс'тул'*; *іс':уол'*, *іс':ул'*, *іс'ц'уол'*, *іс'ц'ул'*, пор.: *іс'куол'* 'того ог'ну 'туол'ко було? (Тофіловці); *у лу'гови та'кийї баб'ки в нас з'вал'іс' рос'лі – 'дцети іс'туол' при'носил'ї* (Дубичі Церковні); *іс'ц'уол'* в'с'утко 'вин'ос (Дубичі Церковні).

Простежений у цьому ж ареалі прислівник *стам'туол'*, *стам'тул'*, *с'тамтол'*, *с'тамтул'* реалізує значення 'аж звідти, з місця більш віддаленого', пор.: *ра'ний бат'ушко стам'тул' і с'уда при'ходив* (Чохи Орлянські); *стам'туол'* коро'ви при'нал'ї (Грабовець). Відоме в пам'ятках XVII ст. староукр. *сьтамътоль [2, 125] – наслідок контамінації лексеми *сьтоль 'звідти' та прислівника тамъ, що вказує на більшу віддаленість вихідного пункту руху; пор. у цих же говірках форми вказівних займенників *той* 'той, менш віддалений' і *там'той* 'той, більш віддалений'.

Для вираження більш точної просторової вказівки прислівники зі значеннями 'звідти', 'звідси' поширюються додатковим вказівним сегментом – постпозитивною вказівною часткою *-о*: *стул'о*, *с':ул'о*, *іс':ул'о*, *с'ц'ул'о*, *стамтул'о*, пор.: *стул'о бро'хуйемо по туй во'дце* (Дубичі Церковні); *забе'ри мйас'нойе с':ул'о – ост'лос'о* (Грабовець); *іс':уол'о йа кон'чала, а пос'ул'о би'ло оз'добл'ане* (Мохнате); *стамтул'о през'голов пол'є'тив* (Чохи Орлянські). Варіант *стам'тул'ї*, спорадично фіксований у говірці с.Грабовець (пор.: *стам'тул'ї, с-пут с'ї'зен'а забе'ри*), є результатом фонетичного розвитку первісної форми *сьтамътолъ, паралельної до *сьтамътоль.

У мовленні частини мешканців с.Єльонка спостережено прислівники, структура яких ускладнена формально демінутивним суфіксом *-ка*: *с'кул'ка* 'звідки', *с'тул'ка* 'звідти', *с':ул'ка* 'звідси', пор.: *с'кул'ка вуон при'їхав, то йа вже док'ладн'е не помен'тайу; забе'ри с':ул'ка об'русок і под*.

Загальнозональною рисою, що охоплює всі говірки окресленого ареалу, є структура *зус'уол'*, *зус'ул'* 'звідусіль' – дериват від давнього прислівника міри часу *вьсель, утвореного на основі колишнього нечленного займенника *вьсь; пор.: *на пок'лони у'перуч при'ходил'ї зус'уол'* (Старий Корнин); *зус'ул'* найбл'іжчу ро'з'їну кл'їчут (Грабовець).

¹ Діалектний матеріал зафіксовано 2002 р. в таких населених пунктах повіту Гайнівка Підляського воєводства (Польща): Вітово, Грабовець, Дубичі Церковні, Єльонка, Старий Корнин, Тофіловці, Чохи Орлянські (гміна Дубичі Церковні), Мохнате (гміна Гайнівка).

У складі прислівників зі значенням 'звідки-небудь, із якогось конкретно не визначеного місця' практично в усіх говірках показниками неозначеності виступають частки *'бил'е-, 'лада-, а'би-, де-: 'бил'е-скул', 'лада-скул', а'бискул', дес'кул'*. У говірці с.Вітово факультативно функціонує утворення з двома (очевидно, сконтамінованими) частками: *'бил'е-дескул'*. Значення 'звідкись, невідомо звідки' реалізують деривати з часткою *-с'*, рідко – варіантом *-с'а* цієї частки: *скул'с', с'кул'с'а*.

Етимологічно споріднені континуанти староукр. **отъколь, *отътоль, *отъсель* у підляських говірках відомі натомість виключно з давньою темпоральною семантикою – виражають значення початкового часового моменту: *од'куол', од'кул'* 'відколи, з якого часу, з якої пори'; *од'туол', од'тул'* 'відтоді, з того часу, з тієї пори'; *од'с'уол', од'с'ул'* 'відтепер, із цього часу, з цієї пори', пор.: *од'куол' пан с'ї'дит 'тутай?* (Старий Корнин); *од'куол' пан в 'с'їетуй 'в'осци?* (Мохнате); *од'туол' ми на поку'ди'л'е буол'ш не пош'л'ї* (Мохнате); *ш'чено од'с'ул' вун став 'праве здо'ровий* (Тофіловці). У говірці с.Єльонка простежено факультативно вживані варіанти таких структур із формально демінутивним суфіксом *-ка*: *од'кул'ка, од'тул'ка, од'с'ул'ка*, пор.: *од'тул'ка то с'тала не ста'рим гост'ина, но моло'дим* і под.

У цьому ж ареалі зафіксовано деривати *одтам'туол', одтам'тул', одтамтол', одтамтул'*, що виражають вказівку на більшу віддаленість початкового часового моменту: 'аж із того часу, ще з тієї пори', пор.: *не б'рал'ї одтам'туол', йак х'вуору прив'їез* (Дубичі Церковні); *'ц'їета ко'б'їета одтамтул' са'ма – до'з'їс' не зудо'сил'їс'* (Чохи Орлянські).

У підляських говірках похідні від давніх прислівників міри часу **коль, *толь, *сель* деривати з префіксами *по-* та *до-*, крім закономірної для них семантики часової лімітативності, виражають також значення просторової лімітативності, кінцевого пункту руху. Практично в усіх говірках спостережено паралельне функціонування структур з обома префіксами: *по'куол', по'кул'* і *до'куол', до'кул'* 'доки, до якого часу' та 'до якого місця'; *по'туол', по'тул'* і *до'туол', до'тул'* 'доти, до того часу' та 'до того місця'; *по'с'уол', по'с'ул'* і *до'с'уол', до'с'ул'* 'досі, до цього часу' та 'до цього місця', пор.:

а) зі значенням часової лімітативності: *до'кул' 'с'їета м'жавка 'буде?* (Вітово); *до'туол' би'ло 'л'окше, по'куол' ноч би'ла 'зурна* (Мохнате); *по'тул' ме'н'їе там 'добре пла'тил'ї* (Чохи Орлянські); *пан до'с'уол' на с'в'їечку 'восок бе'ре?* (Мохнате); *ста'рейши' по'с'уол' жил'ни'куйут* (Мохнате);

б) зі значенням кінцевого пункту руху: *до'куол' йа до'б'їегла, то не помен'тайу* (Старий Корнин); *по'кул' пан так'сுவкейу до'їехав?* (Грабовець); *заче'п'ївс'а – до'туол' пол'єтив* (Грабовець); *по'туол' до'їшла і вер'нулас'а* (Старий Корнин); *поди'ход'те до'с'уол', до бат'куов бл'їжей* (Дубичі Церковні); *ка'же, же по'с'ул' 'вижала* (Тофіловці).

У говірці с.Єльонка спорадично фіксовано форми *до'тул'ка, по'тул'ка, до'с'ул'ка, по'с'ул'ка*, пор.: *по'с'ул'ка йа зай'майу; до'тул'ка не хо'ди, йак в'чора* і под. Для вираження точнішої просторової вказівки структура утворень зі значенням кінцевого пункту руху ускладнюється постпозитивною вказівною часткою *-о*: *дотул'о, потул'о* 'он до того місця' та *дос'ул'о пос'ул'о* 'ось до цього місця', пор.: *т'їтой 'ковбок дотул'о сам зако'тив* (Чохи Орлянські); *їс':уол'о йа кон'чала, а пос'ул'о би'ло оз'добл'ане* (Мохнате).

Вказівку на більшу віддаленість кінцевого часового моменту чи кінцевого пункту руху реалізують структури *дотам'туол', дотам'тул', дотамтол', дотамтул'* та *потам'туол', потам'тул', потамтол', потамтул'*, що роблять можливою реконструкцію **дотамътоль, *потамътоль*; пор. зі значенням часової лімітативності: *ж'дати до'тамтул' не бу'ло ме'н'їе в инт'ерес'е* (Грабовець); *шу'кав по'тамтол', по'куол' преч не*

перенитав (Мохнате); зі значенням кінцевого пункту руху: *не в'єдомо йак по тамтул' до б'їег* (Старий Корнин); *увоишло в по сесийу дотамтуол' і вернуло с'о* (Грабовець). Факультативні варіанти *дотамтул'і*, *потамтул'і*, простежені в мовленні частини мешканців с.Грабовець (пор.: *продут д'єревн'у стамтул'і дотамтул'і*), є результатами фонетичного розвитку первісних форм **дотамътолѣ*, **потамътолѣ*, паралельних до **дотамътоль*, **потамътоль*.

Активне використання префіксованих прислівників з основами *-коль*, *-толь*, *-сель* або їх варіантами *-куль*, *-туль*, *-сюль* спостерігається в найдавніших східнослов'янських пам'ятках; звичайними ці утворення є в текстах XV–XVI ст. [1, 365–367]; в сучасній українській народній мові (за винятком поліських та карпатських говорів) вони практично витіснені прислівниками інших структурних розрядів. У карпатських говорах розвиток цього класу прислівників супроводжувався скороченням більшості представлених у староукраїнській мові структурно-семантичних груп, тому нині в основному фіксуються утворення з префіксами *до-* та *по-*, що реалізують значення часової лімітативності [1, 366]; деривати з префіксом *од-* (*от-*), що виражають вказівку на вихідний пункт руху, відомі тільки в лемківському говорі [3, 30–31]. Поліське наріччя включно з підляськими говірками, зважаючи на активне функціонування структур із префіксами *с-*, *од-*, *по-*, *до-*, нині становить, по суті, єдиний український ареал найбільш повного збереження прислівників з основами **коль*, **толь*, **сель* або їх варіантами **куль*, **туль*, **сюль*; у поліських говорах такі деривати характеризуються найширшими семантичними можливостями: прислівники з префіксом *с-* вказують на вихідний пункт руху, з префіксом *од-* – вихідний пункт руху, а в підляських говірках – початковий часовий момент, із префіксами *до-* та *по-* – виражають значення часової лімітативності та вказують на кінцевий пункт руху [4, 38 – 43].

До виразних слов'янських архаїзмів-континуантів давніх структур **коль*, **толь*, **сель* належать простежені в говірці с.Тофілівці прислівники на позначення шляху руху: *'кулу* 'якою дорогою', *'тулу* 'тією дорогою', *'солу* та *'сулу* 'цією дорогою', пор.: *'кулу* *'нуидеш: 'тейу до рогею чи 'сею до рогею?*; *'тулу без пол'а напрошч'ки 'буде бл'їжей; у войну йак горцел'і, то з 'Дуб'іч 'солу втекалі; 'дужо л'удий 'сулу прошло*. Етимологічно найближчі відповідники має тільки прислівник *'солу*, *'сулу*, пор.: східнополіське *селе* 'тепер' [5, 135], біл. діал. *сель* 'досі, до цього місця' [6, 409]. Наведені підляські регіоналізми, ймовірно, є результатами фонетичного розвитку відновлених форм **колю*, **толю*, **селью*, де кінцеве *-ью* – застигла староукр. флексія орудного відмінка однини колишніх іменних *-ї*-основ. Вірогідність пропонованої гіпотези підтверджують відомі в цій же та суміжних говірках тотожні за значенням утворення *кудою*, *кудейу*; *тудою*, *тудейу*; *судою*, *судейу*, кінцеві сегменти яких співвідносні з сучасними флексіями орудного відмінка однини іменників з колишніми основами на *-ā*- (базовими були прислівники *куда*, *туда*, *суда*).

Аналізовані структурно-семантичні класи просторових та темпоральних прислівників склалися ще в епоху слов'янської мовної єдності. Підляські говірки нині є одним із небагатьох українських ареалів збереження та активного функціонування цих слов'янських архаїзмів, структура та семантика яких не зазнала істотних змін, а даліше морфологічне оформлення та семантичний розвиток відбувалися в умовах відносної ізольованості ареалу від решти українського мовного континууму.

Література:

1. Історія української мови: Морфологія. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 342 – 412.
2. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип. 1. – Львів, 1994. – 151 с.
3. Панцьо С. Матеріали до словника лемківських говірок. (Дієслівна лексика). – Част. 1. – Тернопіль, 1997. – 54 с.

4. Громик Ю.В. Відзайменникові прислівники з суфіксами **-li*, **-lb*, **-lě* у західнополіському говорі // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки: Філологічні науки. – № 9. – Луцьк, 2001. – С. 35 – 43.
5. Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К.: Наукова думка, 1974. – 259 с.
6. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: Ў пяці тамах. – Т. 4. – Мн.: Навука і тэхніка, 1984. – 643 с.